

Л. В. Ясновська

ДОСЛІДНИК ДАВНЬОРУСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ПОДЕСЕННЯ (до 70-річчя від дня народження О. П. Моці)

Чернігово-Сіверська земля відіграла визначну роль в історії Давньоруської держави, що зумовило стійкий інтерес фахівців до археологічних старожитностей краю. В історії археологічних досліджень Чернігівського Подесення виділяють п'ять етапів (Ясновська 1996, с. 115—117). Початок систематичних досліджень старожитностей Чернігівського Подесення пов'язано з іменем Д. Я. Самоквасова (1870-ті рр.), а наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. роботи продовжили В. Б. Антонович, М. Ю. Бранденбург, С. А. Гатцук, П. М. Добровольський, М. О. Макаренко, П. І. Смолічев. Новий, етап охоплює другу половину 1940—50-ті рр., коли численні експедиції Інститутів археології АН СРСР та УРСР проводили суцільні археологічні обстеження і стаціонарні розкопки на теренах Чернігівщини під керівництвом В. А. Богусевича, Д. І. Бліфельда, В. К. Гончарова, І. І. Єдомахи, Ф. Б. Копилова, О. О. Попка, Б. О. Рібакова, М. В. Холостенка, С. С. Ширинського та інших.

П'ятий, найбільш плідний, етап характеризується виконанням наукових тем «Слов'яни, Русь та населення пізнього середньовіччя на території України» та програм по вивченню південноруського села Х—ХІІІ ст., шляхів феодалізації Чернігівської округи в ІХ—Х ст., визначенням етнічного складу населення в окремих пунктах, особливо в дружинних таборах (Шестовиця, Табаївка, Гуцин, Клонів, Виповзів), шляхів сполучень, ступеню соціального розшарування та специфіки ідеологічних уявлень на території Чернігово-Сіверської землі. І серед значної плеяди дослідників Чернігово-Сіверщини потрібно виділити постать людини, яка вже 40 років вивчає археологічну

спадщину регіону і своєю працею безпосередньо допомагає вирішувати поставленні завдання — Олександр Петрович Моця.

Можливо це не випадково. О. П. Моця уродженець села Літки, що розташовується на лівому березі Десни і відоме з часів давньоруської держави. Ці придеснянські землі були у володінні то київських, то чернігівських князів між якими йшла міжусобна війна. А в ХІХ ст. загалом входили до складу Чернігівської губернії. Саме ця історична спадщина і надихала О. П. Моцю на вибір наукових інтересів.

Саме на початку 1980-х рр. розпочалось поглиблене вивчення мікрорегіонів давньоруської доби, що дозволяло простежити закономірності для всього механізму існування молодшої східнослов'янської держави. Особливу увагу привертала території де відбувалися процеси формування і розвитку нових відносин в класовому суспільстві. На думку О. П. Моці, для розкриття цього процесу, найперспективнішими серед археологічних старожитностей були поховальні пам'ятки (Моця 1988с, с. 11—15).

Продовжуючи працювати над докторською дисертацією «Південноруські землі в ІХ—ХІІІ ст. (за даними поховальних пам'яток)» він з 1980 р. звернувся до вивчення давньоруських старожитностей Північного Лівобережжя. Одночасно виконував функцію спостерігача та порадника для представників новонароджуваної чернігівської археологічної школи на чолі з В. П. Коваленком та О. В. Шекуном.

Як науковий співробітник сектору давньоруської та середньовічної археології Інституту археології АН УРСР О. П. Моця очолював курганний загін, який працював у складі Новгород-Сіверської археологічної експедиції організованої Інститутами археології СРСР

та УРСР спільно з Чернігівським історичним музеєм. Цим загоном були проведені розкопки чотирьох некрополів біля сс. Комань, Пушкарі, Форостовичі та Ушивка. Також, зроблена спроба пошуку могильника на території самого Новгород-Сіверського. Крім того, курганний загін провів розвідки на території Корюківського р-ну, де біля сс. Жукля, Рибинськ, Камка виявлено могильники XI—XIII ст. на яких розкопано сім курганів за обрядом трупокладення (Куза та ін. 1984). На всі обстежені та досліджені поховальні старожитності були підготовлені охоронні паспорти, а отриману нову інформацію О. П. Моця ввів у зведені таблиці поховальних пам'яток IX—XIII ст. на території Середнього Подніпров'я (Моця 1987, с. 140—143, № 125, 128—130; Моця 1990с, с. 126—127, № 213, 215—217, 219, 221—223).

Слід зауважити, що повернення традицій міжнародної співпраці археологів на теренах Чернігівщини пов'язано з діяльністю Олександра Петровича. Так, у 1982 р. він очолив українсько-сербський археологічний загін, який був створений за ініціативи молодіжних організацій Сербії та України, і працював у складі Новгород-Сіверської археологічної експедиції (Ясновська 2017, с. 181). Молоді дослідники взяли участь у розкопках на території дитинця та посаду Новгород-Сіверського (Коваленко, Куза, Моця 1984) та ознайомились з археологічними та природними пам'ятками Новгород-Сіверського Полісся.

Упродовж 1981—1984 рр. курганний загін археологічної експедиції ІА АН УРСР та Чернігівського історичного музею під керівництвом О. П. Моці звернувся до вивчення некрополя біля с. Липове Талалаївського району (Моця, Ільяшенко, Покас 1984). Могильник став відомим на початку ХХ ст. завдяки дослідженням М. О. Макаренка. Дослідник вважав даний курганний некрополь одним із найбільших збережених середньовічних могильників усієї Європи. Експедицією з'ясовано, що з 5000 насипів збереглися 1238, з яких було розкопано 68 курганів. Встановлено, що могильник був кладовищем жителів своєрідного караван-сараю на сухопутному транзитному шляху Київ—Волзька Булгарія. Його активне функціонування почалося на зламі Х—XI ст., а поступове згасання — в середині XII ст. О. П. Моця зробив беззаперечний висновок, що курганний могильник у с. Липове — унікальний для кінця ХХ ст. археологічний комплекс середньовічної доби, який потребував би постійної охорони та вивчення, і на його думку, створення на його основі археологічного заповідника (Моця 1988b, с. 22).

Розглядаючи питання процесу феодалізації Чернігівської округи в перші століття існування Давньоруської держави та визначення етнічного складу населення О. П. Моця зосередив свої дослідження на території міжріччя

Десни та Дніпра, звернувшись до вивчення курганних могильників біля сс. Шестовиці, Гущина, Рогощі та нововідкритого некрополя у с. Клонів.

Так, у 1983 р. курганний загін під керівництвом О. П. Моці у складі експедиції ІА АН УРСР і ЧІМ, що проводила рятівні охоронні роботи з досліджень давньоруських пам'яток біля с. Шестовиця, провів розкопки в урочищі Колодливо (закладені траншеї на місці зораних курганів), де було виявлено пограбоване ще в давнину багате жіноче поховання Х ст. В ногах небіжчиці збереглися залишки дерев'яних із залізним окуттям скриньки та цеберка, срібні підвіски, скляні та пастові буси.

Крім того, у відомому за розкопками Д. Я. Самоквасова Гущинському курганному некрополі було досліджено п'ять насипів. У двох курганах північної групи зафіксовано трупокладення в підкурганних ямах із поховальним інвентарем (наконечник стріли, бронзова підвіска та залізні цвяхи). Під трьома насипами виявились залишки трупопалення на стороні з практично відсутнім інвентарем, крім фрагментів кераміки (Коваленко, Моця, Шекун 1983; 1985, с. 288). Здобута інформація з цих двох некрополів, дозволила О. П. Моці стверджувати, що адміністрація, яка направлялася в Чернігівську округу великим київським князем, оселялася не на пустому місці, а вже існуючих населених пунктах, які переходили в їх власність (Моця 1988с, с. 13).

Подовжуючи дослідження на теренах Подесення О. П. Моця визнав, що процес одержавлення території західних сіверян можна пов'язати з появою на початку Х ст. на шляху від Чернігова до Любеча літописного Оргоща (сучасне с. Рогоща), який разом із Любечем та Лиственом забезпечував контроль за важливою транспортною артерією по р. Білоус до Чернігова. Це підтвердили археологічні дослідження відповідного синхронного некрополя, розташованого на околиці с. Табаївка в 1 км від городища.

У 1985 р. курганний загін Чернігово-Сіверської археологічної експедиції під керівництвом уже старшого наукового співробітника ІА АН УРСР О. П. Моці на некрополі літописного Оргоща розкопав 12 насипів. Крім могил за обрядом кремації, вперше були виявлені поховання за обрядом інгумації у підкурганних ямах, в тому числі і дружинні (серед інвентарю двох чоловічих поховань зафіксовані бойові сокири Х ст.), а також кенотафи. Досліднику вдалося з'ясувати певну закономірність у поховальному обряді. Так, під насипами висотою 2—3 м містилися тільки трупопалення на місці, що характерно для літописних сіверян. Під невеликими насипами були виявлені поховання за обрядом трупокладення (4 насипи), що на думку О. П. Моці можуть належати вихідцям із Скандинавії. Про це свідчили знайдені речі в

курганах: срібний браслет-наруч та фрагменти кераміки із зображенням хреста в крузі (Моця 1986, с. 55; Коваленко, Моця 1987, с. 341; 1993, с. 17). Наявність зброї в поховальних пам'ятках дозволило археологу віднести некрополь Оргоща до дружинних центрів міжріччя Десни та Дніпра, а Табаївсько-Рогощинський комплекс трактувати як опорний пункт київської влади. Відкриті поховання, ще раз підтвердили, припущення А. М. Сахарова про використання скандинавів правлячою верхівкою давньоруської держави, починаючи з IX ст. (Сахаров 1980, с. 44).

У тому ж таки році курганним загоном під керівництвом О. П. Моці були проведені дослідження на нововідкритому могильнику між Черніговом та Любечем біля с. Клонів — 17 курганів у двох групах некрополя, розташованого в урочищі Поруб на правому березі р. Лисиці (Коваленко, Моця 1987, с. 342). Дослідження носили охоронний характер, так як більшість насипів мали сліди грабіжницьких розкопок, тому потрібно було встановити ступінь збереженості пам'ятки.

На думку дослідника, Клонівський комплекс пам'яток хронологічно пізніший ніж аналогічний йому за соціальними функціями комплекс біля с. Шестовиця (рубіж IX—X ст.). О. П. Моця визначив, що різночасність дружинних курганних могильників відображає різні етапи одержавлення території міжріччя Десни та Дніпра, а в даному випадку це пов'язано з посиленням

контролю за територією між Черніговом та Любечем (Моця 1988а, с. 118).

Картографування археологічних матеріалів на території сучасної Чернігівщини дозволило визначити О. П. Моці не тільки напрямки феодалізації на території західних сіверян, а й окреслити перші етапи християнізації на цій території. На його думку, підтвердженням цього є дослідженні трупопокладення в підкурганних ямах на могильниках у комплексах X ст. міжріччя Дніпра та Десни (Клонів, Табаївка, Гущино, Шестовиця), а також X—XI ст. (Клонів, Товстоліс, Форостовичі) (Моця 1990а, с. 121).

Наприкінці 1980-х рр. Інститут археології АН УРСР розпочав програму широкого вивчення південноруського села X—XIII ст. Для отримання максимального обсягу інформації було обрано пам'ятку, що складалася з поселення й могильника — комплекс біля с. Автуничі Городнянського району Чернігівської області. Одним із завдань Поліського загону Дніпровської Давньоруської археологічної експедиції ІА АН УРСР, який очолив з 1987 р. вже завідувач сектору давньоруської та середньовічної археології ІА АН УРСР О. П. Моця, стало відтворення аграрного потенціалу в даному регіоні. Для цього обов'язково потрібно було мати приблизну уяву про залюднення селища та можливу кількість мешканців, що співіснували одночасно. Потрібну інформацію міг лише надати могильник, розташований в урочищі Космовка поблизу с. Автуничі.

Дослідження поселення Автуничі, 1990 р.

О. П. Моця під час досліджень в Автуничах, 1990-ті рр.

Протягом 1988—1989 рр. курганним загоном експедиції повністю були розкопані всі три групи некрополя. На думку О. П. Моці та А. П. Томашевського, на могильнику могло

бути поховано 90 небіжчиків. Ними ж обчислено розмір колективу, що мешкав на поселенні — приблизно 30 осіб (Моця, Томашевський 1997, с. 35). О. П. Моцею зроблено висновок, що населення Автуницького поселення відмовилося від обряду кремації (його не було зафіксовано в жодній групі некрополя), хоча елементи тризни, предметів ритуального та культового призначення, перепалене вугілля в переважній більшості досліджених комплексів засвідчувало стабільні пережитки старих традицій. Появу ранніх трупопокладень у підкурганих ямах археолог пов'язав з розповсюдженням християнської віри вже на рубежі I—II тис. н. е. (Моця, 1990b).

Крім того, багаторічні дослідження поселення надали уявлення про спеціалізацію давньоруського села. В. П. Коваленко та О. П. Моця серед досліджених споруд виділили житло-майстерню XI ст. (будівля 48) та майстерню XII ст. (будівля 74) автуницьких гончарів (Коваленко, Моця 1997, с. 135—138). Дослідник разом із колегами визначив різноманітний асортимент глиняних виробів, вирахував середню вагу горщика та обрахував кількість керамічних виробів (Моця та ін. 1997, с. 49; Моця, Томашевський 1997, с. 37—38). Крім того, прийшов до висновку, що один горн здатен витримати до 50 випалювальних циклів, то всі знайдені на селищі горщики (понад 2 тисяч), на думку О. П. Моці та А. П. Томашевського, могли бути випаленими під час 40 випалів-завантажень одного горна (Моця, Томашевський 1997, с. 35—36).

Під час одного із польових науково-методичних семінарів. О. П. Моця крайній праворуч. Лекція О. В. Пархоменко, 1988 р.

О. П. Моця був одним із ініціаторів проведення на базі Поліського загону Дніпровської Давньоруської археологічної експедиції ІА НАН України у серпні 1992 р. польового археологічного та історико-краєзнавчого семінару «Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі». Проголошені доповіді представили перші результати робіт на поселенні та могильнику (Проблеми... 1992). Аналіз здобутого матеріалу за всі польові сезони досліджень пам'ятки дозволив О. П. Моці разом із колегами систематизувати результати розкопок у навчально-методичному посібнику «Південноруське село IX—XIII ст.: Нові пам'ятки матеріальної культури» (ред. Моця, Коваленко, Петрашенко 1997, с. 34—68) та колективній монографії «Село Київської Русі» (ред. Моця 2003). Загалом, можна вважати, що проведені розкопки сільського поселення Автуничі не тільки окреслили його спеціалізацію, а й надали можливість говорити про один із центрів гончарного виробництва на території Чернігівського Полісся, який за своїми ознаками не відрізняється від аналогічних виробництв у Вишгороді, Белгороді та інших містах Русі (Ясновська 2007, с. 31).

Протягом 1998—2012 рр., вже як завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології (1999 р.) та член-кореспондент НАН України (2003 р.) О. П. Моця очолював Шестовицьку міжнародну археологічну експедицію ІА НАН України. Під його керівництвом за п'ятнадцять польових сезонів на городищі в урочищі Корювель було розкрито понад 3 тис. м² в південно-східній частині пам'ятки, що дозволило виділити вісім будівельних горизонтів, визначити конструктивні особливості та перебудови оборонних укріплень (Коваленко, Моця, Ситий 1999; 2003, с. 51—67; 2004; 2005; 2006; 2008). Стільки ж було досліджено і на території посаду, що дозволило виділити найінтенсивнішу будову смуги вздовж східного краю тераси та виділити розташування «садиби коваля» (Веремейчик, Коваленко, Моця 2007, с. 107). На території Шестовицького подолу були виявлені сліди ювелірного, залізобного, деревообробного виробництва. Проте, на думку О. П. Моці, основною галуззю діяльності мешканців Шестовицького подолу було обслуговування річкових суден, включаючи їх ремонт і будівництво (Коваленко та ін. 2008, с. 183; Моця 2015, с. 78).

Серед досліджених поховальних комплексів потрібно виділити розкопане у 2006 р. на краю тераси на північний схід від посаду городища поховання вікінга в камерній гробниці. Як вважає О. П. Моця, досліджений курган містить поховання одного з ватажків шестовицької дружини, на що можуть вказувати спис із позолоченою втулкою і повний набір зброї. Поховання вікінга, за типологією більшості речей, було датовано 70—80 рр. X ст. (Моця, Кова-

ленко 2006; 2007; Моця та ін. 2007; Коваленко, Моця 2008; Коваленко, Моця, Ситий 2008). На сьогоднішні артефакти з поховання реставровано та передано до Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського, де представлені в його експозиції.

Зазначимо, що на базі Міжнародної Шестовицької археологічної експедиції в 2003, 2006, 2009 та 2012 рр. успішно відбулися Міжнародні польові археологічні семінари, які були присвячені дружинним старожитностям Центрально-Східної Європи VIII—XI ст., міжнародним впливам на формування Давньоруської держави, матеріальній та духовній культурі Південної Русі.

Із 2003 р. О. П. Моця є консультантом Чернігівського загону Державного підприємства «Науково-дослідний центр “Охоронна археологічна служба України”» ІА НАН України. Співробітникам експедиції вдалося зробити важливі спостереження щодо історичного розвитку стародавнього Чернігова, характеру міської забудови та планіграфії у різні періоди життя міста. Крім того, вдалося зафіксувати північно-східну межу Чернігова домонгольського часу та отримати матеріали, які характеризують його економічний та господарський розвиток у різні його періоди (Моця та ін. 2004; 2006а; 2006b). Із 2013 р. О. П. Моця очолює роботи Лівобережної археологічної експедиції ІА НАН України у Чернігові (Моця, Казаков 2018; 2019) та Седневі (Моця, Сита 2018; Моця, Капустін, Сита 2018).

Наукові інтереси О. П. Моці з 2009 р. пов'язані не тільки з дослідженнями літописних міст Чернігівського князівства, але і з продовженням вивчення дружинних пунктів на «шляху Мономаха». Із початком систематичних археологічних досліджень на Виповзівському комплексі він став співкерівником експедиції Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка та Інституту археології НАН України (Моця, Скороход, Шидловський 2010). За перше десятиліття робіт на пам'ятці було досліджено оборонні споруди на городищі, частково досліджено ділянку дороги та забудови посаду й виявлено синхронні культурні нашарування на подолі, портову зону (Скороход, Моця, Ситий 2012; Скороход, Моця, Жигола 2018; Скороход та ін. 2019). О. П. Моцею було зроблено висновок, що Виповзівський комплекс — воєнізований торгово-ремісничий табір, який використовувався для поступової експансії на землі Північного Лівобережжя (Моця 2015, с. 68).

Отримані матеріали археологічними експедиціями під керівництвом О. П. Моці протягом останніх чотирьох десятиліть досліджень на території Подесення, дозволяють розглядати та вирішувати цілий ряд актуальних проблем в історії Київської Русі. Як на думку О. П. Моці, це допомогло у вирішенні питань про фео-

О. П. Моця (в центрі) з колегами під час експедиції по вивченню середньовічного шляху Булгар—Київ, 1990 р.

далізацію чернігівської округи в IX—X ст., етнічного складу населення в окремих пунктах, особливо в дружинних таборах (Шестовиця, Виповзів, Табаївка, Гуштин, Клонів), визначення ступеню соціального розшарування та специфіку ідеологічних уявлень на території Чернігово-Сіверської землі, більш конкретно уявляти історичну картину розвитку регіону, який являвся важливою складовою «Руської землі» у вузькому значенні цього терміну у домонгольські часи. Подальші дослідження старожитностей давньоруського часу на території Чернігівщини дозволить повніше і детальніше висвітлювати історію Північного Лівобережжя доби Київської Русі.

ПІСЛЯМОВА

Чи можливі були б всі ті досягнення у вивченні Подесення, якщо б у дослідника не було харизми? Відповідь однозначна — ні. Тому можна визнати що О. П. Моця має дар від Бога об'єднувати навколо себе однодумців, надихати їх на виконання поставлених завдань, бути рішучим при прийнятті рішень. Вміння стримати свої емоції після страшною звістки (смерть батька) і продовжувати розпочаті роботи ще з більшою енергією, бо це стосувалося виконання планів сектору давньоруської та середньовічної археології.

Його ораторські здібності яскраво проявляються під час проголошення доповідей на круглих столах, семінарах, конференціях будь якого рівня, і особливо читання лекцій в студентській аудиторії. Не одне покоління випускників Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка із захопленням слу-

хали його лекції з історії Чернігово-Сіверщини та її ролі в середньовічній історії Центрально-Східної Європи. Із гордістю вони згадують свої відповіді на питання поважного професора, який дозволяв під час захисту кваліфікаційних робіт та держаних іспитів виказувати свої думки, свою точку зору на історичні процеси на теренах Чернігово-Сіверщини та України. А перша їх зустріч відбувалася в експедиціях, де під його керівництвом проходили археологічну практику, роблячи перші кроки до наукового пізнання свого краю. Особливо їм згадуються моменти спілкування з О. П. Моцею біля вогнища. Він завжди знаходить тему для розмови з ким би то не було. Крім того, його улюблені пісні — «В небі канаресчка літає» та «Бангладеш» — завжди виконувалися біля вогнища і передавалися новим практикантам, щоб знову лунали на Подесенських просторах.

Із 2015 р. О. П. Моця Почесний професор Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка. У нього можна повчитися самовіддачі до обраної професії, що дозволила стати йому відомим науковцем не тільки на теренах України, але і за її межами.

Для представників Чернігівського археологічного осередку було завжди важливо мати підтримку в усіх починаннях. Тому підтримка О. П. Моці була дуже важливою для поновлення розкопок у Шестовиці, Любечі, Седневі, Чернігові та започаткування систематичних археологічних досліджень Батурина. Він виділяється внутрішнім спокоєм, а одночасно може бути емоційним, особливо у спілкуванні з молодим поколінням археологів, залюбки відає свої знання, відкриваючи для них цікаві сторінки археологічної спадщини.

О. П. Моця (другий лiворуч) — голова державної комiсії. Чернiгiв, червень 1987 р.

Виступ на конференцiї «Чернiгiвська земля у давнину i середньовiччя». Чорнобильська атомна станцiя (поруч Р. С. Орлов), жовтень 1994 р.

На його думку, дуже важливо правильно обрати науковi уподобання. Тому, згадується i особиста розмова з О. П. Моцею з вибору тематики дослідження, i та допомога яку ми (В. Я. Руденoк, Ю. М. Ситий та авторка) мали на засiданнi Вченої Ради IA АН УРСР (1990 р.), коли затверджувалися наші науковi теми. Серед його учнiв, якi захистили кандидатські дисертацiї, є i представники чернiгiвської археологiчної спiльноти. Це вiдомi на сьогодні своїми професiйними досягненнями А. Л. Казаков (рiк

захисту 1993 р.), О. М. Веремейчик (1994 р.), В. М. Скороход (2012), I. С. Кедун (2012).

Загалом О. П. Моцi притаманнi дар переконання, вмiння мотивувати та правильно робити вибiр в усьому. Можна погодитися зi словами О. Кабейн, що «харизма — це не дар, успадкований генетично, а мистецтво, яким можна оволодiти», якi пiдтверджують життєве кредо ювiляра.

Iз роси i води Вам, шановний Олександрe Петровичу, на добру сотню лiт!

ЛІТЕРАТУРА

- Веремейчик, О., Коваленко, В., Моця, О., Ситий, Ю. 2007. Дослідження в Шестовиці у 2006 р. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 105-108.
- Коваленко, В. П., Куза, А. В., Моця, А. П. 1984. Исследования Новгород-Северска. *Археологические открытия 1982*, с. 272-273.
- Коваленко, В. П., Моця, А. П. 1987. Работы Чернигово-Северской экспедиции. *Археологические открытия 1985*, с. 341-342.
- Коваленко, В. П., Моця, О. П. 1993. Літописний Оргощ. В: *Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі. Матеріали польового історико-археологічного семінару (серпень 1993, с. Зелений Гай)*. Суми: ІА НАН України, СКМ, с. 16-18.
- Коваленко, В., Моця, О. 1997. Жилища гончаров XI—XII вв. на селище Автуничи на Черниговщині. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 12, с. 135-138.
- Коваленко, В., Моця, О. 2008. Нові дослідження в Шестовиці. В: *Російсько-Білорусько-Українське пограниччя: проблеми формування єдиного соціокультурного простору — історія і перспективи. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Брянск: Ладомир, с. 111-118.
- Коваленко, В., Моця, О., Ситий, Ю. 1999. Роботи Шестовицької експедиції 1998 року. *Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 рр.*, с. 13-14.
- Коваленко, В. Моця, А., Сытый, Ю. 2003. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998—2002 гг. В: *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII—XI ст.: матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів—Шестовиця, 17—20 липня 2003 р.)*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 51-83.
- Коваленко, В., Моця, О., Ситий, Ю. 2004. Дослідження в Шестовиці в 2001—2002 рр. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 18-20.
- Коваленко, В., Моця, О., Ситий, Ю. 2005. Дослідження в Шестовиці в 2003—2004 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2003—2004 рр.*, с. 233-234.
- Коваленко, В., Моця, О., Ситий, Ю. 2006. Дослідження в Шестовиці в 2005 р. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.*, с. 197-198.
- Коваленко, В., Моця, О., Ситий, Ю. 2008. Дослідження в Шестовиці у 2007 р. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 163-164.
- Коваленко, В., Моця, О., Ситий, Ю., Скороход, В. 2008. Дослідження Шестовицького подолу. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. Коростень: Тріада С, 1, с. 178-191.
- Коваленко, В. П., Моця, А. П., Шекун, А. В. 1983. *Отчёт об охранных работах у с. Шестовица в 1983—1984 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/37.
- Коваленко, В. П., Моця, А. П., Шекун, А. В. 1985. Работы Шестовицкой экспедиции. *Археологические открытия 1983*, с. 287-288.
- Куза, А. В., Коваленко, В. П., Моця, А. П., Григорьев, А. В. 1984. *Отчёт о работах Новгород-Северской экспедиции Институтам АН СССР и АН УССР, а также Черниговского исторического музея в 1981—1984 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1984/114.
- Моця, А. П. 1986. Табаевские курганы (по данным археологических исследований и материалам музейных фондов). В: *Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвящённой 90-летию Черниговского исторического музея (декабрь, 1986 г.)*. Чернигов, с. 55-56.
- Моця, А. П. 1987. *Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. (по данным погребальных памятников)*. Киев: Наукова думка.
- Моця, А. П. 1988а. Курганный могильник X в. у с. Клонов. В: Толочко, П. П. (ред.). *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка, с. 110-118.
- Моця, О. П. 1988b. Курганный могильник в с. Липове. *Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.)*. Тези доповідей, 2, с. 22.
- Моця, О. П. 1988с. Феодалізація Чернігівської округи в X ст. (за даними поховальних пам'яток). *Археологія*, 61, с. 9—18.
- Моця, А. П. 1990а. Некоторые сведения о распространении христианства на юге Руси по данным погребального обряда. В: Зубарь, В. М. (ред.). *Обряды и верования древнего населения Украины*. Киев: Наукова думка, с. 116-121.
- Моця, А. П. 1990b. *Отчёт об исследованиях Древнерусской Днепровской экспедиции 1990 г. Исследования могильника*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1990/28а.
- Моця, А. П. 1990с. *Погребальные памятники Южнорусских земель IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка.
- Моця, О. П. (ред.). 2003. *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях.
- Моця, О. П. 2015. Середньовічні порти Східної Європи: деякі відмінності на річках і морях. *Археологія*, 2, с. 66-78.
- Моця, А. П., Ильяшенко, Э. М., Покас, П. М. 1984. *Отчёт о работе в с. Липовое Черниговской обл.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1984/106.
- Моця, О. П., Казаков, А. Л. 2018. Дослідження Чернігова. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 318-319.
- Моця О., Казаков, А. 2019. Роботи Лівобережної експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 333-334.
- Моця, О. П., Капустін, К. М., Сита, Л. Ф. 2018. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 319-321.
- Моця, А., Коваленко, В. 2006. Викинг из Шестовицы. *Родина*, 10, с. 40-43.
- Моця О., Коваленко, В. 2007. «Етнічний казан» на Десні (до інтерпретації Шестовицького археологічного комплексу). *Матеріали VI Міжнародного конгресу українців*, 3: Історія. Політологія, с. 170-180.
- Моця, О. П., Коваленко, В. П., Петрашенко, В. О. (ред. кол.). 1997. *Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)*. Київ: ІЗМН.
- Моця, О., Коваленко, В., Осадчий, Є, Ситий, Ю. 2007. Нова камерна гробниця з Шестовиці. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 295-297.
- Моця, О. П., Орлов, Р. С., Коваленко, В. П., Пархоменко, О. В., Потапов, О. В., Покас, П. М. 1997. Поселення X—XII ст. біля с. Автуничи. В: Моця, О. П., Коваленко, В. П., Петрашенко, В. О. (ред. кол.). *Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)*. Київ: ІЗМН, с. 34-68.
- Моця, О. П., Томашевський, А. П. 1997. Просторі та еколого-господарські аспекти досліджень

давньоруського селища Автунічі. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*, 1, с. 28-42.

Моця, О. П., Сита, Л. Ф. 2018. Дослідження в смт Седнів у 2015 р. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 321-322.

Моця, О. П., Скороход, В. М., Шидловський, П. С. 2011. Розвідка по «Шляху Мономаха» територією Нижнього Подесення. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, с. 246-247.

Моця, О. П., Черненко, О. Є., Казаков, А. Л., Сорокін, С. О. 2004. Охоронні археологічні дослідження в м. Чернігові у 2003 р. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 233.

Моця, О. П., Черненко, О. Є., Казаков, А. Л., Сорокін, С. О. 2006а. Охоронні археологічні дослідження в м. Чернігові у 2004 р. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.*, с. 32-33.

Моця, О. П., Черненко, О. Є., Казаков, А. Л., Сорокін, С. О. 2006б. Охоронні археологічні дослідження в м. Чернігові у 2005 р. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.*, с. 293-295.

Проблеми... 1992. *Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. Тези першого польового історико-краєзнавчого семінару*. Чернігів: Сіверянська думка.

Сахаров, А. Н. 1980. *Дипломатия древней Руси: IX — первая половина X в.* Москва: Мысль.

Скороход, В. М., Моця, О. П., Ситий, Ю. М. 2012. Дослідження оборонних споруд Виповзівського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 514-515.

Скороход, В. М., Моця, О. П., Жигола, В. М. 2018. Роботи на Виповзівському городищі. *Археологічні дослідження в Україні 2016 р.*, с. 327-329.

Скороход, В., Моця, О., Сита, Л., Жигола, В. 2019. Дослідження городища та посаду Виповзівського археологічного комплексу. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 345-347.

Яснівська, Л. В. 1996. Основні етапи археологічного вивчення давньоруських старожитностей Чернігівського Подесення. В: *Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.)*. Київ, с. 115-117.

Яснівська, Л. В. 2007. До історії дослідження керамічного виробництва Чернігівщини в давньоруську епоху. *Сіверянський літопис*, 2, с. 23-33.

Яснівська, Л. В. 2017. Міжнародні археологічні експедиції на Чернігівщині як фактор інтеграції в Європейський науковий та освітній простір. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*, 145: Серія: Історичні науки, 12, с. 180-184.

ЯСНОВСЬКА Людмила Василівна, кандидат історичних наук, доцент, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, вул. Гетьмана Полуботка, 53, Чернігів, 14013, Україна.

YASNOVSKA Liudmyla V., Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, the National University «Collegium of Chernihiv» named after T. G. Shevchenko, 53, Het'mana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9590-8254;

e-mail: Lusiajasnovskaja@ukr.net.